

ВПЛИВ РЕЦЕПЦІЇ РИМО-ВІЗАНТІЙСЬКОГО ПРАВА НА ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ РУСІ НА ПРИКЛАДІ ЦЕРКОВНОГО УСТАВУ КНЯЗЯ ВОЛОДИМИРА

Крижевський А.В.,

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри теорії та історії права та держави

Навчально-наукового інституту права

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ORCID: 0000-0002-7234-7500

Крижевський А.В. Вплив рецепції римо-візантійського права на формування правової культури Русі на прикладі Церковного Уставу князя Володимира.

Стаття присвячена аналізу механізмів рецепції та трансформації римо-візантійських правових норм у систему давньоруського права, що стали фундаментом для подальшого розвитку правової культури регіону. Отримані результати мають вагоме наукове та практичне значення для глибшого розуміння процесів еволюції державно-церковних відносин. Метою дослідження є всебічний аналіз механізмів рецепції римо-візантійського права в Уставі князя Володимира, а також визначення специфіки процесу адаптації запозичених норм до соціально-правових умов давньоруського суспільства. Завдання дослідження полягають у виявленні основних елементів римо-візантійського права, запозичених до тексту Уставу, аналізі трансформації цих норм з урахуванням місцевих традицій, оцінці їх впливу на розмежування юрисдикції між церковною та світською владою, а також у визначенні практичного значення інтеграції візантійських зразків у систему давньоруського законодавства. Отримані результати свідчать про те, що рецепція римо-візантійського права здійснювалася за принципом селективного запозичення з подальшою адаптацією до специфічних умов давньоруського суспільства. Встановлено, що Устав містить як безпосередні елементи Номоканону та інших візантійських збірників, так і суттєво перероблені норми римо-візантійського походження. Завдяки аналізу статей щодо розмежування світської та церковної юрисдикцій, регулювання сімейних й спадкових відносин, а також контролю за торговими мірами, автору вдалося визначити закономірності інтеграції елементів візантійської правової традиції у систему давньоруського права. Отримані результати дозволяють зробити висновок, що рецепція римо-візантійського права в Уставі князя Володимира мала вагоме значення для становлення правової культури Русі. Адаптація запозичених норм сприяла формуванню чітких меж між владними інституціями, забезпечуючи ефективне функціонування як церковної, так і світської юрисдикції. Дослідження відкриває перспективи для подальшого аналізу впливу римо-візантійського права на державно-правовий розвиток Русі.

Ключові слова: рецепція, римське право, Русь, Візантія, руське право, церковні статuti, княжі устави, Церковний устав Володимира, Руська Правда, Номоканон, Еклога, Кормчі книги, юрисдикція, церковні суди, редакція, звичаєве право, державно-церковні відносини.

Kryzhevskiy A.V. The influence of the reception of roman-byzantine law on the formation of the legal culture of Rus: a case study of the Church Statute of Prince Volodymyr.

This article is dedicated to unveiling the mechanisms of reception and transformation of Roman-Byzantine legal norms into the system of Old Rus law, which became the foundation for the further development of the region's legal culture. The results obtained hold significant scientific and practical importance for a deeper understanding of the evolution of state-church relations. The aim of the study is to conduct a comprehensive analysis of the mechanisms of reception of Roman-Byzantine law in the Statute of Prince Volodymyr and to determine the specifics of adapting the borrowed norms to the socio-legal conditions of Old Rus society. The objectives of the research include identifying the main elements of Roman-Byzantine law incorporated into the text of the Statute, analyzing the transformation of these norms in light of local traditions, assessing their impact on the division of jurisdiction between ecclesiastical and secular authorities, and determining the practical significance of integrating Byzantine legal models into the Old Rus legal system. The findings indicate that the reception of Roman-Byzantine law was carried out on the principle of selective borrowing followed by adaptation

to the specific conditions of Old Rus society. It has been established that the Statute contains both direct elements from the Nomocanon and other Byzantine compilations as well as significantly reworked norms of Roman-Byzantine origin. Through the analysis of the articles regarding the delineation of secular and church jurisdictions, the regulation of family and inheritance relations, and the control over commercial measures, the author was able to identify the patterns in which elements of the Byzantine legal tradition were integrated into the Old Rus legal framework. The study concludes that the reception of Roman-Byzantine law in the Statute of Prince Volodymyr played a crucial role in the formation of the legal culture of Rus. The adaptation of the borrowed norms contributed to establishing clear boundaries between governing institutions, ensuring the effective functioning of both church and secular jurisdictions, and opens up prospects for further analysis of the impact of Roman-Byzantine law on the state-legal development of Rus.

Key words: reception, Roman law, Rus, Ruthenia, Byzantium, Rus' Law, Church Statute of Prince Volodymyr, Russkaya Pravda, Nomocanon, Eclogue, Kormchaia Book, jurisdiction, church courts, redaction, customary law, State-church relations.

Постановка проблеми. Дослідження рецепції римо-візантійського права в Уставі князя Володимира є актуальним, оскільки воно дозволяє прослідкувати трансформацію іноземних правових зразків у контексті становлення державно-церковних відносин середньовічної Русі. Аналіз пам'ятки сприяє кращому розумінню синтезу традиційного звичаєвого права із письмовими законодавчими нормами інших країн, що мало визначальний вплив на формування правової системи та судочинства того періоду, а також допомагає ідентифікувати джерела правового мислення, що вплинули на розвиток як церковного, так і світського права.

Проблематика дослідження зосереджена на визначенні механізмів рецепції та трансформації римо-візантійських правових норм у тексті Уставу. Хоча загальна тенденція їх запозичення окреслена у науковій традиції, окремі питання залишаються невирішеними: яким чином відбувалося пристосування іноземних правових зразків до місцевих традицій, які частини рецепційованої системи зазнали найбільших змін, а також як рецепція вплинула на юридичну практику та судочинство у середньовічній Русі. Важливість даної проблематики полягає не лише у відновленні історичної закономірності, а й у визначенні ролі правових традицій у формуванні сучасних уявлень про державно-церковні взаємовідносини.

Мета дослідження полягає у систематизації та аналізі рецепційованих елементів римо-візантійського права в тексті Уставу князя Володимира, визначенні особливостей адаптації запозичених норм до соціально-правових умов Русі та встановленні їх практичного значення для формування ефективного правового регулювання середньовічних суспільних відносин.

Стан опрацювання проблематики. Устав князя Володимира досліджували багато дореволюційних та радянських істориків (М. Карамзін, Г. Вернадський, Я. Щапов), істориків права (К. Неволін, С. Юшков) та церкви (митрополит Євгеній (Болховитінов), митрополит Макарій (Булгаков), О. Павлов, Є. Голубинський, О. Лотоцький [1]), каноністів (В. Бенешевич, А. Пшивий) тощо. Ключовою проблемою в процесі вивчення Уставу стала його автентичність. Група дослідників, серед яких М. Карамзін, Є. Голубинський, Н. Суворов та інші не підтримували ідеї автентичності пам'ятки. Натомість К. Неволін, митрополит Макарій, А. Павлов, В. Бенешевич, О. Лотоцький, С. Юшков, Я. Щапов виступали за його автентичність, маючи на увазі однак, що в різних редакціях містяться лише певні частини, які можна уважати автентичними, а решту становлять пізніші додатки [2, с. 243]. Серед сучасних українських дослідників, які порушували питання, пов'язані з Уставом Володимира варто виділити С. Чокалюка [3], П. Сабата [2], Я. Затилюка [4], І. Мацелюх. Однак проблеми рецепції римо-візантійських норм в Уставі знаходяться на периферії наукових досліджень.

Виклад основного матеріалу. Устав князя Володимира Святославича про десятини, суди та церковних людей (далі Устав князя Володимира) є пам'яткою права та найдавнішим з князівських церковних уставів Русі. Він визначав правовий статус церкви та регулював відносини між світською і церковною владою. Відомо понад двісті списків цього документа, які збереглися в літописах, Кормчих книгах та інших рукописних джерелах XII-XVIII ст. Усі відомі науці тексти (списки) Уставу згруповано у декілька редакцій, які, у свою чергу, поділяються на ізводи, що відображають місцеві особливості певних груп списків. Найдавнішою редакцією є Оленінська (XII-XIII ст.), яка є архетипом (першоджерелом, спільним джерелом всіх наступних копій) Синодальної та Волинської редакцій, які дуже близькі одна до одної і склалися в XIII – на початку XIV ст. [5, с. 633] Решта переробок пам'ятки датуються XIV-XVI ст. Тому ці перші за часом появи редакції (Оленінська, Синодальна та Волинська) і будуть використані для аналізу предмета дослідження цієї статті.

Оскільки оригінальних списків часів князя Володимира Святославича (Володимира Великого) не збереглося, серед дослідників тривалий час точилися суперечки щодо автентичності пам'ятки.

Висловлювалися припущення, що устав не пов'язаний із діяльністю Володимира Святославича та є пізнішою фальсифікацією. Ці сумніви викликала як неузгодженість окремих частин тексту, так і порушення традиційного для пам'яток того часу порядку викладу [5, с. 633].

Нині найпоширенішою є точка зору радянського дослідника С. Юшкова, згідно з якою устав ґрунтується на реальній грамоті князя Володимира Святославича 995-996 рр. [5, с. 633]. Ця грамота надавала Десятинній церкві (церкві Святої Богородиці в Києві) право на отримання десятої частини князівських доходів. На початку XI ст. (до 1011 р.), у зв'язку із заснуванням єпископських кафедр і поширенням церковної юрисдикції, грамота була перероблена в устав. Протягом XI-XII ст. устав поповнювався переліком справ і осіб, які підпадали під церковний суд. Остаточний текст, що ліг в основу відомих редакцій, сформувався у середині або другій половині XII ст.

В цій статті ми не будемо вдаватися в тонкощі текстологічного, археографічного аналізу та не будемо заглиблюватися в питання автентичності, походження і часу створення Уставу. Зупинимся тільки на тих його положеннях, які тою чи іншою мірою були рецепійовані руським законодавцем з римо-візантійського світського і церковного права.

Вплив римо-візантійського права на нормопроєктування Уставу безсумнівний. Навіть в самому тексті Уставу Володимира є вказівка на його першоджерела: *«И по том возрех в греческий номоканум и обретох в нем, юже не подобает сих тяжь и судов судити князю, ни бояром, ни судьям его. (Потім, відкривши грецький Номоканон, знайшов у ньому, що не належить такі справи судити князю, чи боярам його, чи тиунам) – А.К.»* (ст. 4 Оленінської редакції (цитуються за Российское законодательство X-XX вв.: в 9 т. Т. 1: Законодательство Древней Руси / отв. ред. тома В.Л. Янин. 1984. 430 с.)). Таким чином, основним джерелом цієї пам'ятки є візантійський Номоканон. Проте церковні правила та державні закони, що входили до його складу, не збережені в оригіналі, а були перероблені й адаптовані до умов і традицій Русі, із врахуванням накопиченого досвіду законотворчості.

Усі редакції статуту містять вступну частину, яка констатує факт хрещення Русі, розділ про десятину, що передбачав надання церкві, митрополиту та єпископам десятої частини князівських доходів, а також розділ про церковний суд із переліком справ і осіб, підлеглих церковній юрисдикції. Деякі редакції додатково включають статтю про міри та ваги, контроль за якими доручався церковним ієрархам. Ступінь адаптації та переробки візантійських положень та масштаби їх рецепції в цих логічно-структурних частинах документу спробуємо з'ясувати, проаналізувавши деякі положення Уставу, зіставивши їх з римо-візантійськими світськими і церковними аналогами.

Рецепція положень щодо церковних осіб та інституцій. Оскільки частина Уставу Володимира щодо десятини на користь Київської церкви Святої Богородиці була предметом дослідження у багатьох наукових роботах дослідників різних поколінь і епох, тому на ній акцентувати увагу не будемо. Зазначимо, що візантійська традиція збір десятини не знала. Тому ця норма, якщо і була рецепійована, то або із Мойсеевих законів (Книга Левіт 27. 30), хоча й не з тих, що входили до складу Номоканону і Кормчих, або із західнохристиянської традиції. А от в інших частинах документу вплив римо-візантійської традиції більш відчутніший.

Аналіз особливостей рецепції розпочнемо із ст. 10 (за Оленінською редакцією) Уставу Володимира: *«Митрополичи люди церковнии: игумен, игумениа (поп, попадьа), поповичеве, чернец, черница, дякон, дяконовая, проскурница, пономарь, вдовица, калика, стороник, задушный человек [холоп, відпущений за заповітом (за душу) – А.К.], прикладник [особа, що перебуває під патронатом церкви, походження якої невідоме – А.К.], хромец, слепец, дяк, и вси причетници церковнии».* В Синодальній та Волинській редакціях відбулося розширення статей щодо церковних осіб. По-перше, перелік осіб, підсудних церковному суду, був поповнений двома категоріями: «лечець» (цілитель) і «прощеник» (люди, що отримали прощення, тобто чудотворне зцілення, і перебували під патронатом церкви). По-друге, було включено чотири підпорядкованих церкві інституцій: «монастыреве», «болнице», «гостин'ници», «стран'ноприимнице» (притулок для мандрівників та нужденних). І по-третє, внесено певні правки юрисдикційного характеру: уточнено значення терміну «суд» митрополита чи єпископа (ст. 11) через визначення основних категорій справ, що підлягають церковній юрисдикції: «образа», «суперечка», «спадщина» («обида, илї | котора, или вражда, | или задница» ст. 17 Синодальної редакції), а також запровадження інституту «спільного суду» для розгляду змішаних справ між особами, що належали до різних судових юрисдикцій (ст. 18/19 Синодальної/Волинської редакції [6, с. 221-225]).

Щодо священників та інших кліриків, Устав встановлює (ст. 11), що вони у всіх своїх справах підпорядковуються лише вищестоящим церковним ієрархам – митрополиту та єпископам – і не підлягають світській владі. Ця норма, яка надає церкві значну перевагу, дійсно запозичена з Номоканона – із соборних правил, а також постанов візантійських імператорів. Однак в Руській державі вона зазнала певного розширення та змін.

Наприклад, до церковних осіб, звільнених від юрисдикції світської влади, крім власне духовенства, Устав Володимира відніс осіб, що перебували під опікою Церкви або утримувалися нею. Серед таких: сліпі, каліки, цілителі, прочани, пілігрими, відпущені на волю селяни, а також певні інституції – лікарні, постоялі двори та притулки для мандрівників. Подібного у візантійському законодавстві немає, однак це можна пояснити тим, що в імперії богоугодні заклади, створені під опікою Церкви, підпорядковувалися єпископам, а їхні мешканці, своєю чергою, – церковній юрисдикції.

В Уставі Володимира передбачено, що позови між кліриками й мирянами мають розглядатися спільним судом, тобто судом за участю як духовних, так і світських суддів, незалежно від статусу відповідача (ст. 18 Синодальної). У візантійському праві такі справи розглядалися лише тим судом, до якого належав відповідач: церковним – якщо це була духовна особа, або світським – якщо мирянин. Незважаючи на певні відмінності, такий підхід руського законодавця можна вважати узгодженим з візантійськими нормами, згідно з якими єпископ мав право переглядати рішення світських судів у справах духовних осіб (Nov. 123. VIII, XXI, XXII) [7], а місцева державна влада повинна була затверджувати рішення єпископів у справах між мирянами й духовними особами, якщо обидві сторони погоджувалися з таким вироком. У разі незгоди справа розглядалася повторно.

Особливості рецепції правових норм щодо юрисдикції церковного суду. Устав Володимира (ст. 9 Оленінської редакції) встановлює перелік справ, підсудних церковним судам, юрисдикція яких поширюється не лише на духовенство, а й на мирян. Зазначимо, що ст. 9 має подвійне значення – матеріальне та процесуальне. З одного боку, вона визначає суспільно небезпечними такі діяння, які раніше не вважалися злочинами за руським звичаєвим правом. З іншого – закріплює їхню підсудність церковним судам.

Отже в ст. 9 Оленінської редакції Уставу Володимира знаходимо: *«Дал есмь: роспусты, смильное [незаконний зв'язок чоловіка та жінки – А.К.], заставание [порушення подружньої вірності, доведене свідченнями – А.К.], умыкание [обрядове викрадення нареченої для шлюбу – А.К.], пошибание [згвалтування – А.К.], промежи мужем и женою о животе [спори між подружжям щодо майна – А.К.], или о племени, или о сватовстве поимутся [порушення заборон на шлюби між близькими родичами та свояками – А.К.], ведство [чаклунство – А.К.], урекание [образа лайливим словом і наклепом – А.К.], узлы [виготовлення талісманів – А.К.], зелье [виготовлення ліків і приворотних зіль – А.К.], еретичество; зубоядение [нечесний спосіб бійки – кусання противника – А.К.], иже отца и матеръ бьют, или сын и дочи бьетсяя, иже истяжаются о задници [суд щодо спадкових спорів між родичами – А.К.]».*

В наступних редакціях Уставу Володимира відбувається розширення юрисдикції церкви. Окрім запозиченої з Оленінської редакції статті з переліком справ, підсудних церковним судам, у відповідних статтях Синодальної та Волинської редакцій, міститься доповнення з новим списком складів злочину, присвячених лише одному вузькому питанню – злочинам проти церкви. Якщо в архетипі згадувалися лише «ведство», «зелье», «еретичество», то у Синодальній та Волинській редакціях з'являється ціла група нових правопорушень: крадіжка з церкви (*«ц(е)рковная татба»*), розкопки могил з метою пограбування покійника (*«м(е)ртв(е)ця сволочать»*), осквернення церков написами на стінах, хрестах або через заведення в храм худоби, собак, птахів чи інші подібні дії (*«кр(е)сть пос'ккусть, или на | станах р'кжготь. или скотла, или пси, или птицы без великий ноужда, или что | неподобно ц(е)ркви под'кють»* [6, с. 225]). А в Синодальній редакції ця стаття ще більш розширена і містить ще групу складів злочину щодо проведення язичницьких обрядів.

Перші два правопорушення – пограбування церков і трупів – характерні для будь-якого суспільства з приватною власністю. Однак можна припустити, що укладач цієї редакції Уставу, додаючи ці дії до переліку злочинів, користувався певним джерелом. У найдавнішій Короткій редакції *Закону Судного людем* зустрічається багато справ, що в Уставі Володимира підпадали під церковну юрисдикцію. Серед цих статей є 29-та (*«Хто мертвого з гробу викрадатиме»*) і 30-та (*«Той, хто ввійде до вівтаря... щоб узяти щось із церкви»*), які безпосередньо стосуються церковних злочинів. Їхня присутність в цих редакціях разом з іншими подібними положеннями навряд чи випадкова. Це свідчить про використання укладачем Уставу Володимира Короткої редакції *«Закону Судного людем»* [8, с. 108], яка вже була відома в Руській державі на час складання Синодальної та Волинської редакцій Уставу.

Логічно припустити, що третій склад злочину – заборона заводити в храм тварин і птахів а також наруга над символами віри була викликана реальними обставинами давньоруського життя, хоча її джерелом могли бути й візантійські зразки. Зокрема, вже в найдавнішому списку Єфремовської Кормчої книги початку XII ст., відомому на Русі ще за князя Ярослава Володимировича, міститься правило 88 Трулльського собору, яке забороняє заводити в церкву будь-яку худобу, *«хіба що хтось, подорожуючи, у великій потребі й не маючи іншого притулку, змушений буде знайти прихисток у храмі»* [9, с. 195-196].

Руський законодавець злочини проти віри та Церкви, зокрема язичницькі обряди, ересі, чаклунство, знахарство, святотатство, пограбування тіл померлих і внесення тварин до церкви без потреби відніс до юрисдикції церковних судів. Усі ці питання підлягали суду церкви щонайменше з двох причин. По-перше, церква прагнула вивчати та використовувати всі можливі методи зцілення людей або психологічного впливу на маси. Однак, окрім накопичення знань, вона переслідувала й іншу мету. Усуваючи осіб, які мали певний вплив на людей, церква прагнула захистити власну монополію на духовний і моральний вплив. Адже люди, здатні зцілювати, могли, з точки зору церкви, становити конкуренцію священнослужителям або навіть самому Ісусу Христу. Таким чином, церква намагалася оберігати суспільство від віри в нових пророків та цілителів. Це відповідає положенням Номоканону, хоча покарання за такі злочини містяться і в світських збірниках, зокрема Еклозі.

До церковної юрисдикції також належали шлюбні та сімейні справи, серед яких укладення шлюбів у заборонених ступенях спорідненості, викрадення жінок, розлучення, блуд, перелюб, залишення незаконнонароджених дітей і неприродні пороки, що знову відповідає візантійській правовій традиції. Церква прагнула зробити шлюб довічним та в ідеалі нерозривним. Вона визнавала статеве життя лише в освяченому нею шлюбі й активно боролася з позашлюбними зв'язками. Природний потяг людей спрямовувався церквою в русло подружнього життя. Варто зазначити, що передача шлюбно-сімейних справ під юрисдикцію церкви переслідувала не лише моральну мету, а й сприяла зміцненню влади церкви над суспільством. Родина, як стійка соціальна одиниця, формувала основу суспільства, яке складалося з таких самих малих, згуртованих спільнот. Якщо врахувати, що згідно з церковними правилами чоловік і дружина мали сповідатися у того самого духовного наставника, стає очевидним, що церква отримувала дієвий механізм впливу на родину, а через неї – на все суспільство.

Водночас устав має свої особливості у порівнянні з римо-візантійським правом. У ньому додатково згадуються такі злочини, як пошкодження храмів і хрестів, або конфлікти в сім'ї, наприклад, неналежна поведінка дружини щодо чоловіка чи побиття свекрухи невісткою (ці норми містяться лише в Синодальній редакції). Хоча ці випадки лише уточнюють зміст закону, вони підкреслюють його практичну спрямованість. Підставою для включення подібних положень до *Уставу* князя Володимира, ймовірно є біблійські тексти. Всі ці нововведення і доповнення, які надавали священникам Русі нові права, яких воно не мало у Візантії, було зроблено відповідно до духу Номоканону або на основі законів Мойсея, які (за винятком положення про десятину) входили до його складу.

Церковна юрисдикція також поширювалася на деякі справи, які у Візантії належали до компетенції світської влади, наприклад, злочини проти батьківської влади чи спадкові суперечки між дітьми й братами померлого. У Візантійських церковних законах такі склади злочинів прямо не згадуються як такі, що належать до церковної юрисдикції. Цивільним же римо-візантійським законодавством воно було віднесено до компетенції світської влади: «*Si filius matrem aut patrem, quos venerari oportet, contumeliis adficit vel impias manus eis infert, praefectus urbis delictum ad publicam pietatem pertinens pro modo eius vindicat* (Якщо син ображає або чинить неповагу до матері чи батька, яких треба шанувати, використовуючи образливі вислови або нечестиві вчинки, тоді міський префект, визнаючи цей злочин віднесеним до сфери публічної благочесті, застосовує до нього покарання відповідно до ступеня провини – А.К.)» (D. XXXVII. 15.1.2.) [7].

Зацікавленість церкви в сімейних і особливо спадкових справах могла бути викликана тим, що такі спори часто розкривали внутрішньосімейні таємниці, що давало їй додатковий вплив. Крім того, їх розгляд міг приносити фінансовий прибуток. Це могло бути обґрунтуванням віднесення таких справ до церковної юрисдикції в Уставі Володимира. Положення про юрисдикцію церковних судів у спадкових суперечках могли бути запозичені з Мойсеєвих законів (книга *Чисел* (гл. XXI, ст. 1–11), що входили до Кормчих книг, тобто бути узгодженими з Номоканоном.

Однак слід відмітити, що оскільки у римо-візантійське право ці склади злочинів відносили до світської юрисдикції, то і в Руській державі у XI ст. це питання ще не було чітко врегульоване. В *Уставі* князя Володимира справи про спадщину були віднесені до компетенції церковного суду, однак у ст. 108 *Руської Правди* зазначено, що вони вирішувалися князем. Ймовірно, згідно з нормами звичаєвого права, відображеними в *Руській Правді*, подібні справи залишалися у віданні князя. Згодом церква, вочевидь, почала наполягати на поширенні своєї юрисдикції на цю категорію справ. Плутанина щодо підсудності спадкових спорів існувала не лише в XI ст., а й у пізніші часи.

Також відмінністю Уставу Володимира від візантійської правової традиції є чітка заборона втручання світської влади в церковні суди, про що зазначено: «*Князю, боярам і суддям їх у ці суди не можна вступати*». Ця стаття відсутня в Оленінській редакції, а в Синодальній (ст. 10) та Волинській (ст. 13) йде слідом за статтею про склади злочинів підсудні церковним судам.

Відносна чіткість розмежування церковної та світської юрисдикцій в праві Руської держави також підтверджується відсутністю в «Руській Правді» у переліку справ, підсудних князю та його

слугам, злочинів, згаданих в Уставі Володимира. Відповідно, злочини, які згідно з Уставом Володимира належали до юрисдикції Церкви, були вилучені зі світських судів. Виключення становлять згадані вище спадкові, частина сімейних справ та можливо чаклунство (літописна традиція надає відомості про переслідування волхвів князівськими чиновниками (10. с. 63-64; 75-78), які хоч і належали до церковної юрисдикції згідно з Уставом, одночасно були підсудні світській владі ще за часів Ярослава та його нащадків. [2. с. 445].

У Візантії же справи, що належали до церковної юрисдикції, могли одночасно розглядатися й світськими судами, а церковні покарання накладалися поряд із світськими. Церква оцінювала їх як справи совісті, визначала їх моральну значущість, призначала епітимії та застосовувала інші властиві їй засоби для виправлення і навернення грішників. Світська влада, своєю чергою, розглядала ті самі справи як злочини, вживаючи заходів для їхнього покарання чи запобігання.

Зазначимо, що візантійське світське законодавство суворо карало за злочини, що мали подвійну підсудність. Згідно з *Еклогою* [11] (Тит. XVII, ст. 29), чоловік, що звабив дівчину, мав заплатити їй відкуп: якщо він був заможним – літр золота, середнього достатку – половину свого майна, а якщо бідним – його очікували тілесні покарання, постриг і вигнання. Врятуватися від цих наслідків можна було лише через укладання шлюбу. За *Еклогою* аналогічно суворо каралися й інші злочини. Статеві відносини між батьками й дітьми або між рідними братами й сестрами каралися смертною карою. Іншим родичам, а також своякам – відрізали ніс (Тит. XVII, ст. 33). Згвалтування каралося відрізанням носа (Тит. XVII, ст. 30). Перелюбникам відрізали носи. Після цього шлюб перелюбниці підлягав розірванню, тоді як перелюбникові, навпаки, заборонялося розлучатися з дружиною. Якщо ж чоловік перелюбниці знав про її зв'язок з іншим чоловіком і допускав це, його слід було висікти й вигнати (Тит. XVII, ст. 27-28). Чаклуни і знахарі підлягали страті мечем (Тит. XVII, ст. 43). Крадіжка в церкві каралася осліпленням, якщо відбувалася увівтарній частині, або шмаганням, остриженням і вигнанням – якщо відбувалася в нефі (Тит. XVII, ст. 15). Пограбування могил каралося відсіканням руки (Тит. VI, ст. 14). Аналогічні покарання передбачалося і Прохіроном та іншими пізнішими законами.

Устав Володимира ж в питанні накладання санкцій сильно контрастує із візантійським світським і церковним законодавством. Ст. 9, яка містить перелік вчинків, що за церковним правом вважалися злочинами, взагалі не визначає покарання за ці дії. Можна було б припустити, що запрошені до Русі візантійські церковні ієрархи принесли разом з новою релігійною системою й нову правову систему. Але руський законодавець, рецепіювання численних норм римо-візантійського права здійснював обережно, постійно озираючись на місцеву звичаєву практику. Очевидно, що візантійська система покарань не відповідала давньоруському звичаєвому праву. Адже, як видно з *Руської Правди*, для нього не були характерні ні калічицькі покарання, ні смертна кара. Різкий перехід від штрафів, які до християнізації були основним покаранням до жорстких візантійських покарань міг викликати соціальне невдоволення з одного боку, а також спричинив би зменшення доходів княжої скарбниці з іншого. Ця невідповідність, імовірно, і стала причиною того, що в *Уставі* князя Володимира взагалі відсутні вказівки на конкретні види покарань. Чітка система санкцій з'являється лише в пізнішому пам'ятнику церковного права – *Уставі* князя Ярослава. Включення згодом візантійських світських пам'яток права (*Еклоги* та *Прохірону*) та компіляцій на їх основі (*Закону Судного людем* тощо) з їхніми суворими покараннями до руських Кормчих книг більше служило меті ознайомлення руських суддів з візантійськими законодавчими зразками (поряд з національними законами), ніж меті надання їм обов'язкової сили закону.

Походження статті про контроль церкви за мірами та вагами. У візантійській та давньосхідній традиціях, які мали однаковий авторитет у християнському світі, підкреслювалося: «Несправедливі ваги – мерзота перед Господом, а точна вага Йому угодна» (Книга Приповістей Соломона 11:1-15). Тому першоджерелом норм щодо передачі церкві контролю і відповідальності за точність мір і ваг є закон Божий і положення Мойсеевого закону, які увійшли до складу Кормчих книг (Книга Приповістей Соломона 11:1-15; Книга Левіт 19:35-36; Второзаконня 25, 13-15 тощо). Отже, роль церкви як гаранта чесної торгівлі та економічної справедливості базувалася на біблійних і моральних приписах, що засуджували обман у торгових справах. Проте контроль за мірами і вагами став прерогативою церкви не лише через моральні настанови, а й через економічне та політичне посилення християнської церкви в ранньому середньовіччі. Це призвело до того, що моральна відповідальність за правильність мір перед Богом поступово змінилася на матеріальну й навіть фізичну відповідальність перед єпископами. XI-XII ст. у Центральній і Західній Європі – це період боротьби за міські інститути між церквою та міщанами, яка відбувалася з перемінним успіхом. Устав Володимира свідчить про подібну боротьбу і на Русі, що призвело до закріплення за церквою права контролю мір і ваг у пам'ятці, освяченій авторитетом князя Володимира.

Аналіз еволюції цієї статті в різних редакціях Уставу допоможе пояснити її походження та джерело запозичення. В Оленінській редакції ця стаття відсутня взагалі. В Синодальній і Волинській вона з'являється. В Синодальній редакції (ст. 15) вона має таке формулювання: «Еже искони уставлено есть и поручено святым пископьям городьские и торговые всякая мерила и спуды, извесы, ставила [різні види руських ваг і гирь]...» [6, с. 223]. У Волинській – «Еже искони уставлено есть и поручено святым пископьям городьские и торговые веси и всякая мерила...») [6, с. 225]. Примітно, що термін «спуд», як і «ставила», зник з Волинської редакції, що навряд чи є випадковістю. У давньоруських пам'ятках слово «спуд» не вживається, воно має південнослов'янське походження. Натомість використовується інша міра – кадь та її частини. Кадь згадується в літописах з XII ст. й широко використовувалася до XV ст. Вона поділялася на четверті та осьмини, а її вага становила приблизно 220 кг.

Згадка в Уставі Володимира Синодальної редакції терміна «спуд», який був маловживаним у давньоруській традиції, може пояснюватися джерелом цієї статті. Погоджуємось із радянським дослідником Я. Шаповим, що особливості термінології статті дають підстави припускати її болгарське походження. Це положення існувало самостійно або було частиною іншого правового документа, створеного на основі римо-візантійських правових норм для застосування в південнослов'янській правовій практиці. Першоджерелом, з якого вона потрапила в південнослов'янську традицію, а звідти й до Русі, окрім Мойсеевого закону, найімовірніше є 128-а Юстиніанівська новела, де знаходимо: «*et has mensuras et pondera in sanctissima uniuscuiusque civitatis ecclesia servari... (І ці міри та ваги мають зберігатися в найсвятішій церкві кожного міста)*» (Nov. 128. XV) [7]. При редагуванні архетипу статуту Володимира у XII–XIII ст. положення про підпорядкування мір і ваг єпископам, що відповідало інтересам його упорядника, було включене до тексту Уставу. А в наступних переробках укладачі відредагували термінологію, шляхом наближення її до загальноновживаної в Руській державі. Отже, частина Уставу Володимира щодо торгових мір і ваг також ймовірно пов'язана з рецепцією візантійських правових норм.

В контексті рецепції римо-візантійських правових принципів і норм варто згадати цікаву ідею Святослава Чокалюка щодо моделі державно-церковних відносин, відображену в Уставі. Він вважає, що Володимир, наслідуючи візантійських імператорів, прагне встановити симфонію у відносинах між державою та Церквою, вимагаючи від бояр і тиунів невтручання в церковний суд і визнання його рішень [2 с. 449]. С. Чокалюк стверджує, що ст. 11/14 Уставу (Синодальна/Волинська редакція) відображає ідеї, що містяться у вступі до 6 Юстиніанівської новели.

Таким чином, більшість положень, зокрема найважливіших, церковний устав Володимира запозичив із візантійських правових збірників. Однак слід зазначити, що з одного боку юрисдикція церковної влади на Русі в деяких питаннях виходила за межі, встановлені у Візантії (десятина, розширений перелік людей та інституцій, що перебували під опікою церкви, виключна підсудність для певної категорії злочинів тощо). З іншого – Номоканон та інші джерела було використано не повністю, адже візантійській церкві підпорядковувалися й інші питання, які в уставі Володимира не згадуються. У Візантії єпископи мали такі повноваження: брати участь у виборах чиновників для міського управління (Nov. 128. XVI), здійснювати нагляд за тюрмами та забезпечувати гуманне ставлення до ув'язнених (С. 1.4.9.1), піклуватися про захист осіб, які повернулися з полону (С. 1.4.11), спільно з міським начальством призначати опікунів і піклувальників для малолітніх та осіб із психічними розладами (С. 1.4.27.2; С. 1.4.30.), стежити за тим, щоб торговці не здійснювали незаконної торгівлі, яка могла б завдати шкоди бідним (С. 1.4.1) тощо.

Висновки. Таким чином, Устав Володимира, пристосований до потреб руського суспільства, починає змінювати слов'янське звичаєве право, забороняючи здавалося б буденні і звичні практики язичницької доби. Дослідження демонструє, що рецепція римо-візантійського права в Уставі князя Володимира відбувалася за принципом селективного запозичення та адаптації. Устав містить як безпосередні запозичення елементів візантійської правової традиції, так і оброблені та адаптовані до місцевих звичаєвих практик конструкції римо-візантійського права. Рецепційовані норми, зокрема з Номоканону та інші збірок візантійського законодавства, інтегрувалися в місцеву правову систему, проте зазнали суттєвих трансформацій відповідно до специфіки давньоруських традицій та суспільно-правових умов. Рецепція правових норм мала не лише юридичне, а й практичне значення: вона сприяла формуванню державно-церковних відносин, впровадженню нових стандартів у судочинстві та регулюванні економічних відносин (наприклад, у сфері контролю за мірами і вагами). Аналіз тексту Уставу свідчить про чітке розмежування компетенцій між церковною та світською владою, а до юрисдикції церковного суду належали справи, що виникали через внутрішньосімейні конфлікти, неконтрольовані прояви природних потягів, звернення до нецерковних авторитетів, а також неповага до церковної символіки, майна тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Лотоцький О. Церковний Устав Князя Володимира Великого. Львів: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1925. 44 с.
2. Сабат П. Церковні установи князів Володимира Великого і Ярослава Мудрого рукописного Київського Требника (XV – початок XVI ст.) Апостольської Ватиканської Бібліотеки з фонду Борджіо-Ілліріко № 15. *Науковий вісник Ужгородського нац. університету. Сер.: Історія*. 2011. Вип. 26. С. 242–246.
3. Чокалюк С. Запровадження християнства та церковний суд на Русі за «Уставом святого Володимира». *Труди Київської Духовної Академії*. 2015. № 15. С. 438–450. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tkda_2015_15_31. (дата звернення 06.03.2025).
4. Затилюк Я. Церковний устав князя Володимира та його редакція у тексті «Патерикону Києво-Печерського» Йосипа Тризни. *Записки Наукового товариства імені Шевченка. Т. 264: Праці Історично-філософської секції*. Львів, 2012. С. 45–68.
5. Усенко І.Б., Волощенко О.М. Статут князя Володимира Святославича. *Юридична енциклопедія / ред. Ю. Шемшученко [та ін.]; НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького*. К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1998-2004. Т. 5: П-С. 2003. С. 633
6. Устав князя Володимира про десятини, суди та про людей церковних XI-XII ст. у списках XIV-XVI ст. *Хрестоматія з історії української мови X-XIII ст.* / В. Німчук; відп. ред.: д.ф.н. П.І. Білоусенко, к.ф.н. Н.В. Пуряєва; НАН України. Інститут української мови. Київ; Житомир: Полісся, 2015. С. 221–225.
7. Corpus Iuris Civilis. URL: <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/corppjurciv.htm> (дата звернення: 11.03.2025).
8. Закон Судный людем краткой редакции / Под ред. М. Тихомирова (отв. ред.). М.: Изд-во Академии наук СССР, 1961. 180 с.
9. Древнеславянская кормчая. XIV титулов без толкований. Т. 2 / труд В.Н. Бенешевича; подгот. к изд. и снабжен дополнениями Ю.К. Бегуновым, И.С. Чичуровым, Я.Н. Щаповым; под. общим рук. Я.Н. Щапова. София: Изд-во Болгарской Академии Наук, 1987. 331 с. (195-196)
10. Полное собрание русских летописей (ПСРЛ), издаваемое постоянною Историко-Археографической комиссией. Том I. Издание 1-е. Лаврентьевская и Троицкая летописи. СПб.: тип. Э. Праца, 1846. 267 с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/e_dzherela_Pol_Sobr_Rus_let_t1_1846/e_dzherela_Pol_Sobr_Rus_let_t1_1846.pdf (дата звернення 06.03.2025).
11. Еклога. Історія держави та права середніх віків: навчальний посібник / Упоряд. А.В. Крижевський, М.В. Левчук, Ю.В. Цветкова та ін. Київ: Талком, 2024. С. 285–311.